

Меглена БОДЕНСКА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Българските преводи и преводачи на Юджин О'Нийл

Meglana BODENSKA

St Kliment Ohridski University of Sofia, Bulgaria

The Bulgarian Translations and Translators of Eugene O'Neill

Резюме

Юджин О'Нийл (1888–1953), основоположник и реформатор на американската драма, е автор на 49 завършени произведения, включително едноактни миниатюри, трагедии и една комедия (Богард „Introduction“ vii). У нас са издадени една едноактна пиеса и две трагедии, последната през 1971 г. Неиздадени са (пре)преводите на още девет заглавия, като при повечето водеща е била сценичността.

Целта на настоящото изследване е да представи в хронологичен ред българските преводи на произведения от Юджин О'Нийл, както и преводачите с подчертан принос. Стремжът при подбора на примери е те да са показателни за основните теми и мотиви в творчеството на О'Нийл. Постановъчната история на театралните текстове е засегната, доколкото обяснява характерно особености на преводите.

Ключови думи: Юджин О'Нийл, български преводи, теми и мотиви, акуратност на превода.

Abstract

Eugene O'Neill (1888–1953), founder and reformer of American drama, is the author of 49 accomplished works, including one-act plays, tragedies and a comedy (Bogard “Introduction” vii). One of his one-act plays and two tragedies were published in Bulgarian, the last one in 1971. The (re)translations of nine more works remained unpublished, the majority of which intended mostly for stage performance.

The aim of the present study is to systematize the Bulgarian translations of works by Eugene O'Neill in their chronological order, and to pay tribute to the translators who contributed significantly to the process of his reception in Bulgaria. This is exemplified by selected texts that best reveal the main themes and motifs in O'Neill's work. Their setting on stage is considered only when it managed to explain certain characteristic features of the translations.

Keywords: Eugene O'Neill, Bulgarian translations, themes and motifs, accuracy of translation.

О'Нийл написва първата си драматургична творба през 1913 г., на 25 години, а през 20-те години на XX век вече е „царят на Бродуей“. Трикратно печели наградата „Пулицър“ за „Отвъд хоризонта“ (*Beyond the Horizon*, 1920),¹ „Анна Кристи“ (*Anna Christie*, 1922)² и „Странна интерлюдия“ (*Strange Interlude*, 1928)³. Други успешни творби, които му проправят път и към международна известност, са „Императорът Джоунс“ (*Emperor Jones*, 1921), „Косматата маймуна“ (*The Hairy Ape*, 1922)⁴, „Страсти под брястовете“ (*Desire Under The Elms*, 1925),⁵ „Марко Милиона“ (*Marco Millions*, 1925),⁶ „Великият бог Браун“ (*Great God Brown*, 1926),⁷ „Електра в черно“ (*Mourning Becomes Electra*, 1931)⁸ и „Ах, младини!“ (*Ah, Wilderness!* 1933)⁹.

В България О'Нийл „пристига“ в началото на 30-те години на XX век. Първите постановки – любителски, от драматичния състав на Американския колеж в Симеоново – са на морските едноактни миниатюри *Ile* („Бор“ 1934, 71 гр.) и *Where The Cross Is Made* („Бор“ 1936, 71). От същия период е и дебютът му на български език, дело на професионална трупa „Анна Кристи“ в Общински театър – Русе през 1933 г. Директорът-режисьор Матео Македонски (1891–1958 г.) изпълнява и една от главните роли – на Медберг (Гергицов 74). В летописа на ДТ „Сава Огнянов“ Русе не е посочен преводач, а текстът на постановката е отчислен от архивната библиотека.¹⁰ Ако съдим по това, че броят на персонажите е съкратен от десет на шест и по някои имена – Кристи-

¹ Посочени са годините на завършване на пиесите според Dowling, Robert M. *Critical Companion to Eugene O'Neill. A Literary Reference to His Life and Work*, Facts On File, Inc., 2009

² Изписвана и като „Ана Кристи“.

³ Назоавана и „Странен преход“ (Л. Голдман), „Странен интерлюд“ (Т. Киров), „Странен епизод“ и „Странното интермецо“ (К. Славова).

⁴ Алтернативно заглавие е „Власатата маймуна“ (Л. Голдман).

⁵ Известна и като „Любов под брястовете“ и „Желание под брястовете“ (Л. Голдман, В. Иванов).

⁶ Алтернативни заглавия: „Марко Милионите“ (В. Иванов) и „Марко милионертът“ (вероятно Г. Павлов).

⁷ Именувана и „Могъщият Бог Браун“ (К. Огнянов).

⁸ Известна и като „Траурът подхожда на Електра“ (Т. Киров, В. Иванов), „Електра по-харесва жалейни дрехи“ (Ю. Генов) и „Електра трябва да носи траур“ (М. Сиравков).

⁹ *Ah, Wilderness!* – букв. „Ах, пустинята!“, а в по-свободен превод „Ах, младини!“. Заглавието е препратка към „Oh, Wilderness...“ от четиристишия XII от „Рубаят“ на Омар Хаям в класическия английски превод на Е. Фицджералд (1809–1883): „A Book of Verses underneath the Bough”, / A Jug of Wine, a Loaf of Bread – and Thou / Beside me singing in the Wilderness – / Oh, Wilderness were Paradise enow! Споменавана като „А! Пустота“ (Л. Голдман) и „О! Пустош!“ (Т. Киров).

¹⁰ Йордан Димов, маркетинг експерт в ДТ „Сава Огнянов“, Русе, в имейл за целите на статията от 23 октомври 2024 г.

ан Крисдоферсън (Chris Christopherson), Медберг (Mat Burke) – вероятно става дума за двоен превод с елементи на адаптация. Анализът на постановката в подробната рецензия на Раф Бенсусан показва обаче, че същината на драмата е била адекватно предадена. Премиерата минава „при голям художествен успех“ (Летопис № 6, 1) и е определена като „една от най-сполучливите постановки на г. М. Македонски през тоя сезон“ (Бенсусан 1933: 2).

Нов трамплин за представянето на О`Нийл у нас е Нобеловата награда за литература за 1936-а. В рамките на следващите две години у нас е издадена една негова пиеса, а други две са поставени на сцената на Народния театър.

„Човекът на милионите“

„Първата крачка“, която доближава О`Нийл до българската публика, прави най-голямото тогавашно издателство, „Т. Ф. Чипев“. През април 1937 г. то публикува в превод „от първообраза“ пиесата **„Човекът на милионите“** (*Marco Millions*). Протагонист е Марко Поло, известен с прякора *Marco il Millione*. „Човекът на милионите“ е амбициозно издание с единадесет оригинални илюстрации от проф. Дечко Узунов, който е нарисувал и портретната скица на автора. Изданието е със сравнително високата цена от 40 лв. и е усьрдно рекламирано във в. „Слово“ (цена 1 лв./брой).

Преводът е на **Лазар Шайе Голдман** (1909–1995), син на търговец от София, възпитаник на Робърт Колеж – Цариград между 1924 г. и 1931 г. (Жекова 2021: 12).

През 1933 г. „Т. Ф. Чипев“ е публикувало в превод на Л. Голдман „Алиса в страната на чудесата“ от Л. Карол – безспорното събитие в преводната ни литература за деца в периода между двете световни войни (Пипева 2000: 212). Преводът е високо оценен от Н. Лилиев в предговора към изданието (Жекова). През 1933–1946 Голдман прави още три превода за „Т. Ф. Чипев“, сред които „Белият кит Моби Дик“ от Х. Мелвил (1935).

Л. Голдман е изкушен от театъра: участва в театралния живот на колежа, а след дипломирането си заминава за Берлин, където две години взема уроци по актьорско майсторство при Макс Райнхард. През 1943 г. семейството на Голдман обаче е изселено от София, скоро той напуска България и се установява в Ню Йорк, където работи за търговска компания (Жекова 2021: 12–13).

Американският драматург е представен от преводача в информативен и проникновен предговор:

... От своя стар народ (ирландския)... той [О`Нийл] е наследил едно мощно, багрено въображение и неспокойния дух на непокорник, обречен да се лута из незнайни, самотни пътеки, да дири и да води към нови, неогледани простори. (Голдман 1937)¹¹

¹¹ Страниците на предговора не са номерирани.

„Човекът на милионите“, експресионистична сатира на алчността на Западния свят, разказва за легендарното пътуване до Далечния изток на Марко Поло, който тръгва натам с целта да се завърне милионер. Като „по-скоро една история, един роман, отколкото драма“ я вижда българският рецензент Борис Наков. „Пиесата проследява как в продължение на 23 години. Постепенно се изгражда практичният и грубо-материалистичен характер на Марко Поло“ (Наков 1937: 7). Пиесата е повлияна от „Пер Гюнт“ на Ибсен и образът на Марко възплъщава библейския архетип на човека, спечелил целия свят, но загубил душата си.

Преводът е верен, пластичен и артистичен. Художественият изказ в сценичните ремарки е предаден с богата езикова палитра. Реплики от различни регистри, дори тези с дълбок философски подтекст, звучат гладко и естествено:

Chu-Yin – [...] Life is perhaps most wisely regarded as a bad dream between two awakenings, and every day is a life in miniature. (434)	ЧУ-ИН: [...] Животът – мъдро, може би най-мъдро погледнат – е лош сън между две пробуждания, и всеки ден е един живот в умален образ. (73)
---	--

Л. Голдман е превел сполучливо и стиховете в пиесата, като цяло е намерил верния ключ към това първо представяне на О`Нийл у нас. Постигнението му се е радвало на популярност в културните среди (Жекова 2021: 12).

„Отвъд хоризонта“

През 1937 г. О`Нийл отбелязва и своя театрален дебют у нас с „Отвъд хоризонта“ в превод от английски на Юлий Генов на сцената на Народния театър с премиера на 11 май. През следващата 1938 г. в същия театър се играе и „Анна Кристи“, отново в превод на Ю. Генов (премиера 22.11.1938).

Юлий Георгиев Генов (1915–1974) е журналист, преводач, съучредител на Съюза на преводачите в България (1974). Завършил е Американския колеж в София, където учи от 1929 г. до 1935 г. В годишника от 1934 г. е описан като „A cyclist, a stenographer, an editor, but also no mean chess-player“ („Бор“ 1934, 34).¹² Автор, член на редакционната колегия и впоследствие главен редактор (1935) на училищното списание „Рилски шепот“. Членува в мъжкото литературно дружество „Развитие“¹³ – една от най-престижните и дейни организации в колежа, – както и в клуба С. Ф. (*civis futurus*), изграждащ членовете си като бъдещи граждани.

¹² Автор на текста е Карл Огнянов (Огнянова 1992: 96), за когото ще стане дума по-нататък.

¹³ Основано през 1980 г. в Самоков, „Развитие“ е може би най-старото литературно дружество в България, според Флойд Бляк (1888–1983), оглавявал Американския колеж в София от 1926 г. до 1942 г. (Бляк 1992: 81)

Ю. Генов е от поколението преводачи със солидна езикова подготовка от периода между 1920 г. и 1940 г., „което издига превода на художествена проза до критериите за оригинално творчество“ (Шурбанов и Трендафилов 2000: 7). Той превежда предимно приключенска и популярна литература (Е. Уолъс, В. Баум), но също и автори като Дж. Голзуърди, А. Кронин, С. Моъм, П. Бък и Х. Джеймс.

През 40-те години Ю. Генов работи като журналист във в. „Зора“ и в. „Земеделско знаме“ (зелено). Поради политическите си убеждения и преди, и след 9-и септември 1944 г. лежи в лагери и затвори. Весел е по нрав и хората бързо го обикват, но е голям песимист относно международните отношения, по спомените на негов съкилийник. Изкушен е от литературата – за него Шуменският затвор е добро място, защото „има някаква манастирска тишина“, която много го успокоява и не може „да се начете“ (2019: Тонев).

Но Ю. Генов има и друго амплуа – през 40-те години е сътрудник на българското военно разузнаване. Благодарение на „много близките“ си отношения с нищо неподозираща чиновничка от английската легация е внедрен в тяхната Служба за пропаганда. Оценен е като успешен шпионин, който се добира до ценни сведения (Котев, Котева 2003: 24–25, 28–29).

В преводаческия почерк на Ю. Генов личи умението да блъфира с размах, чар и остроумие. Той си позволява не само волности в тълкуването, но и на места да дописва текста (Трендафилов 2000: 319). Сред колегите си Ю. Генов е известен с това, че обикновено „на бърза ръка“ „преразказва със свои думи книгата, вместо да я превежда“. Свидетелството е на П. Чинков, с когото през 1940 г. си поделят превода на „Отнесени от вихъра“ от М. Мичъл (Чинков 2001: 64).

„Отвъд хоризонта“ е пиесата, която утвърждава О'Нийл като драматург в САЩ, създава му име и в Европа. Тя разказва за чифликчийските (според превода) синове Робърт и Андрю Мейо. Робърт мечтае да плава по моретата, а Андрю обича земята. Братята „разменят“ мечтите си заради любовта на Рут, която избира мечтателя пред реалиста, което има катастрофални последици.

В превода систематично са съкращавани и преразказвани ремарки, пропускани са реплики, например една от ключовите за посланието на пиесата: „Only through contact with suffering, Andy, will you – awaken.“ За сметка на това някои сцени са „разкрасени“. Но езикът на превода е жив и убедителен, с приятна доза майтапчийство:

MRS. ATKINS – You're too easy goin', that's the trouble. (607)	Г-ЖА АТКИНС: И двамата сте му отпуснали края. (73)
ROBERT – But I can wash up. RUTH – A nice mess there'd be then! (611)	РОБЕРТ: Сам ще ги мия. РУТ: За една седмица чиния здрава няма да остане. (78)

Качеството на превода не е подминато от критиката. Автор с инициалите К. Т. пише в бележка, че „Преводът е решително лош, въпреки „поправките“, направени от г. драматурга на театъра.“¹⁴ Въпросният драматург самоволно е „натрапил“ превода на Ю. Генов. К. Т. разкрива, че са били предложени и други два превода, но „първият е бил върнат [...] понеже... пиесата не била удобрена.“ Вторият превод, на „единственият познавач на О`Нил в България“, с който К. Т. се е запознал, „не е бил даже прегледан“. (Т. К. 5).

В рецензия в същия вестник, „Литературен глас“, са отбелязани „някои грапавини в текста, които просто дразнят ухото“ и лесно биха се избегнали „при един по-внимателен превод“. Посочени са „непрекъснато повтарящите се: „Господи...“ или „... имаш право...“, които не са незаместими и пр. и пр.“ (Стефанов 1937: 6).

„Анна Кристи“

На младия Ю. Генов е поверен и преводът на „Анна Кристи“, ¹⁵ играна в Народния театър през 1938 г. След дълга раздяла животът събира шведския моряк Крис Кристоферсън и дъщеря му Анна, отгледана от роднини в Минесота. Въпреки миналото си на „паднала жена“ Анна намира и любовта в лицето на ирландския моряк Мат Бърк. Във филмовата версия на „Анна Кристи“ (1930) Грета Гарбо изиграва първата си говореща роля. В превод на български култовата реплика, с която Гарбо „проговаря“ „Gimme a whiskey – ginger ale on the side. And don't be stingy, baby.“ звучи така: „Моля – уиски със сода. Но голяма чаша.“

Крис говори развален английски с акцент, което е загатнато само с транслитерацията на „Ана лила“ (от галъовно шведско обръщение Anna lilla). Ирландският изговор на Бърк е неутрализиран.

Досъчинителството в този превод е още по-отявлено. Не може обаче да се изключи възможността зад „промените“ и „поправките“ да стои и/или утвърденият режисьор Хрисан Цанков (1890–1971). Цанков – възпитаник на М. Райнхард – определя режисьора като „автор“. Нерядко е преводач на пиесите, които поставя. Според поета и драматург К. Христов Цанков „поправял“ „дори Шекспира“ и „прибавял свои сцени“. Хр. Цанков – който „превърща и най-ценната пиеса на просташка и панаирджийска забава“, не отбелязва съавторството, а „поправките“ му целят пиесите да имат „голям успех“, свидетелства от собствен горчив опит К. Христов. (Христов „Кой проваля българската драма? 1–3). „Анкета“ би установила „чудовищни осакатявания“ във всички пиеси, които Цанков е поставял, било то класически или модерни, твърди Христов и посочва конкретни примери (Христов „Статия втора“ 3).

¹⁴ От 17.09.1934 г. до 06.10.1960 г. драматург на Народния театър е Н. Лилиев.

¹⁵ В оригиналното заглавие името на героинята е поставено в кавички, за да се отбележи, че това е псевдоним на Анна Кристоферсън, както е цялото ѝ име.

Не може да се отрече, че някои промени в българския текст са го огрубили, дори по отношение на хумора. Например в следната реплика на другата „паднала жена“ от пиесата, Марти Оуенс:

MARTHY – There's plenty of other guys on other barges waitin' for me. Always was, I always found. (966)	МАРТИ: Мъже, колкото щеш – хем не горили като теб, а истински моряци. Искam да знам кой няма да приеме да му стана приятелка. Само да му дам знак. (21)
---	---

Поръчката на Анна „I'll take port“ е разширена в „Добре, портвайн и гала вечеря...“. После Крис поисква „цял фунт сандвичи, парче рокфорд и каквото трябва за един хубав гуляй на палубата“. Тези деликатеси липсват в оригинала – действието се развива в долнопробна пристанищна кръчма в Ню Йорк. Преводът е овкусен и с други гастрономически добавки: „кафе с кек, като в някой първокласен ресторант“ (62).

Началните картини на Второ действие са подчертано адаптирани – трудно е да се определи дали са дело на непокорен преводач или на режисьор „автор“ с уклон към жанра екшън. Вместо да е „at anchor in the outer harbour of Provincetown“ (979), гемията на Крис „е в открито море на път за Провинстаун“ (Програма с. 11), с произтичащите от това перипетии. Добавена е сцена, в която Анна и баща ѝ се борят с мъглата и морската стихия (50–51); разговорот помежду им е по-скоро импровизация върху „първообраза“, екипажът включва освен шведския юнга Джонсон (Юнсон) „Смит“ и още един „матроз“ (несъществуващи в оригинала), добавена е драматична сцена, при която зрителите съпреживяват спасяването на Мат Бюрк (Бърк), докато в оригинала той се „явява“ вече изваден от морето, поддържан от Крис (53–65).

На самия финал Крис говори за „тоя стар гявол морето“, неведомата сила, направляваща човешката съдба: „Fog, fog, fog, all bloody time. You can't see where you was going, no. Only dat ole davil, sea – she knows!“. Българската публика чува реплика като от битова пиеса: „Деца, животът е океан и мъгла. Не може нищо да се знае напред за пътя. Но важното е човек да държи едно око будно. Докато не мине сватбата, не вдигам котва.“ „Предателството“ на преводача/режисьора е към автор, който съзнателно се е стремил да еманципира американския театър и да го разграничи от мелодрамата.

Този превод също разбунва духовете. В. „Днес“ публикува бележката „Българската реч в Народния театър. На какъв език говорят артистите в „Анна Кристи“. Авторът Иван Гърчев твърди, че „от едно внимателно вникване в разговорите на лицата всеки ще се убеди, че се говори на лош български език“. Възражението е срещу употребата на много чуждици, например „орисия, бас, шмекер, хамалък, хич, келепир, кавга, гибердясаме, пачавра, мерси, вагабонтин, квит, мадемоазела, гала, луксозни, сорт, фурия, комплименти, кураж и други, които в оригинала на превода липсват“ (Гърчев 1938: 6). В лаконична

бележка във в. „Заря“ от 18.12.1938 г. от името на „засегнатите лица“ са изброени страниците в оригинала, където фигурират „въпросните чуждици и просташки изрази“.

Въпреки неназованото съавторство и „подобренията“ драмите на Ю. О`Нийл са откритието от западната драматургия в историята на Народния театър в периода между двете световни войни (Попилиев 2004: 161).

След Втората световна война политическата карта на Европа е прекроена, България остава зад Желязната завеса. О`Нийл изчезва задълго от българското културно пространство.

„Китова мас“

През 1963 г. у нас отново е публикувано произведение на О`Нийл, ранната му „морска“ миниатюра **„Китова мас“** (*Ile*, 1917). Днес тя, наред с „Хюи“ (*Hughie*, 1941), се смята за една от най-добрите му творби в този жанр. „Китова мас“ е включена в сборник с едноактни пиеси за самодейци на ДИ „Наука и изкуство“. (Пре)преводът е на Мария Громова, театрален и куклен режисьор, драматург в редакцията на Радиотеатъра на БНР (Петков). Пиесите са придружени от разяснителни бележки, като за О`Нийл е писал режисьорът Георги Аврамов. Личи силен идеологически филтър, но творбата е компетентно и достъпно анализирана.

„Китова мас“ разказва за капитан на китоловен кораб, който е обсебен от амбицията си. Той отказва да промени плановете си, въпреки че екипажът готви бунт, а съпругата му, която го придружава, полудява от мъка по дома. Преводът вероятно е направен през език-посредник. Подсказват го имената на персонажи, „Кини“ вм. „Кийни“, „Слокем“ вм. „Слокъм“, „Ени“ вм. „Ани“; грешно преведени думи „bench“ – „диван“; липсващи фрази, които вероятно отсъстват и в езика посредник. Работата на М. Громова обаче е на добро ниво. Ремарките са преведени изцяло, с внимание към естетическия ефект, а речта на персонажите звучи убедително и автентично:

THE STEWARD – Ice, ice, ice! Damn him and damn the ice! Holdin' us in for nigh on a year – nothin' to see but ice – stuck in it like a fly in molasses! (492)

СТЮАРДЪТ: Лед, лед, лед! По дяволите всичко: и ледът, и него сами-ят. Цяла година стърчим тук заради него. А наоколо само лед – лепнахме се като на мухоловка. (27)

„Дългият път на деня към нощта“¹⁶ (*Long Day's Journey into Night*, 1941)

В края на 60-те години съвременният американски театър и най-талантливите му представители У. Сароян, А. Милър, Т. Уилямс и Е. Олби са познати на любителите на театъра у нас с поне по една пиеса, докато Ю. О`Нийл е

¹⁶ Известна и като „Дългото пътуване на деня към нощта“, назована също „Дългото пътуване на един ден към нощта“ в анализа на М. Сираков (Сираков 1974: 100–109).

по-малко известен (Киров 1968: 46). Поради липсата на публикувани преводи, особено за младото поколение, О'Нийл е „само едно голямо име в драматургията – и нищо повече...“ (Каракашев 1970: 94).

Но тогава О'Нийл се завръща на българска сцена, а от 1975 г. до 1985 г. „вълна от постановки на пиеси на американския драматург залива българските театри“ (Славова 2014: 55). Преведени са общо осем заглавия, вкл. четири от късните му пиеси, смятани за връх на творчеството му.

Това се случва не без личната отдаденост към „каузата О'Нийл“ на американиста и театрал Григор Павлов, който намира съюзник в лицето на влиятелната актриса от Народния театър Иванка Димитрова. Г. Павлов владее отлично английски и познава американската драматургия, а Ив. Димитрова се радва на „авторитет“ и „висок политически кредит“ (по думите на театроведа В. Стефанов) (Стефанов 1937: 17). Общият знаменател между двамата е любовта към, по израза на Ив. Димитрова, „магическото чудо Театър“ (Димитрова 1975–1983: 36). Те превеждат общо шест (!) от драмите на О'Нийл през 70-те.

„Дългият път на деня към нощта“ е смятана за шедевър на О'Нийл и се играе за пръв път у нас през сезон 1969/70 г. в Театър 199. „199“ е първият камерен театър в България, основан „с много пречки и неприятности“ през 1965 г. от Ив. Димитрова (Игнатова 1995: 21). Актрисата изпълнява и главата роля на Мери Тайроун. Преводът на Г. Павлов е публикуван през 1971 г. За изданието той написва и послеслов, озаглавен „Бялата лилия на Юджин О'Нийл“, като идеологическата обогатеност не надвишава задължителния за времето минимум, за да бъде изобщо публикуван.

Григор Павлов Павлов (1930–1988) е роден в София, в семейство, в което много обичат театъра. Завършва английска филология на СУ „Св. Кл. Охридски“ (1954). През 1956–1960 е преводач в Постоянното представителство на България при ООН, Ню Йорк. Тези четири години са едни от най-плодотворните в историята на Бродуей и Г. Павлов е чест посетител на театралните салони. Именно в годините след 1956 г. в САЩ започва т.нар. „О'Нийлов ренесанс“. Драматургът, който не е имал успешна постановка от 1932 г., отново шества по сцените. Повторно е поставена, този път с феноменален успех, трагедията му „Лед наш грядущий“ (*The Iceman Cometh*, 1939)¹⁷. След световната премиера в Стокхолм „Дългият път на деня към нощта“ се играе и на Бродуей. Следват и другите „късни“ пиеси, които затвърждават световната слава на О'Нийл.

Завърнал се в България, Г. Павлов преподава английски език и американска литература в Катедрата по английска филология в СУ (1960–1977), като в периода 1975–1977 е неин ръководител. От 1973 г. е доцент по англо-американска литература. Съосновател на Съюза на преводачите в България (1974).

¹⁷ Назована „Търговецът на лед идва“ (Т. Киров) и „Носачът на лед идва“ (М. Сираков). Пиесата е поставена у нас през 1986 г. в ТБА в силно съкратена адаптация на реж. П. Марков, озаглавена „Явява се разносвачът на лед“.

В СУ води кръжок, на който се разисква трагедията като жанр, а О'Нийл е в центъра, спомня си проф. Л. Костова, която е участвала в него.¹⁸ Кръжокът е посещаван също от студенти по класическа филология и от ВИТИЗ.

През 60-те и 70-те години е преводач на правителствени делегации, което му дава възможност да пътува и да събере богатата англоезична библиотека.

Превежда художествена литература и публицистика, и особено театрални пиеси. Често на прима виста пред приятели театрали, което в епоха на контролиран достъп до чуждоезична литература е ценен културен канал.

Първият му театрален превод (неиздаден) от 1965 г., „Двама на люлката“ от У. Гибсън, не е слязъл от сцените и до днес.

В библиотека „Театър“ на издателство „Народна култура“ са публикувани също и преводите му на „Кой се страхува от Вирджиния Улф“ от Е. Олби (1972, преиздаден от „Лист“ 2021), „Трамвай „Желание“ (1973) от Т. Уилямс, „Да живее кралицата“, „Човек на всички времена“ от Р. Болт (1987). Сред неиздадените са мюзикълът „Човекът от Ла Манча“ от Д. Васерман (БНТ), „Пътят към Мека“ от А. Фугард, „Звезди и перуки“ от П. Зиндел, „Случка в зоопарка“ от Е. Олби, „Кухнята“ от А. Уескър, „Сладката птица на младостта“ от Т. Уилямс. Г. Павлов има афинитет към ирландските автори. Превел е две от „Дъблинските трагедии“ на Ш. О'Кейси – „Юнона и Пауна“ (с ерудиран послеслов от преводача, озаглавен „Молитвата на Юнона“) е издадена през 1977,¹⁹ докато „Рало и звезди“ и антифашистката притча „Звездата става червена“ не са публикувани, както и драмата в бял стих „Катлийн – зелената детелина“ от У. Б. Йейтс и „Конници сред морето“ от Джон М. Синг²⁰.

Автор е на драмата „Черните невесты“ на тема Септемврийското въстание, в която личи влиянието на О'Нийл. Постановката ѝ от режисьора Л. Дековски през 1977 г. в Ботевградския драматичен театър с Ив. Димитрова в една от ролите получава насърчителни отзиви (Костов 1977: 33–34).

„Дългият път на деня към нощта“ е пиеса за родното семейство на Нийл, това на актьора Джеймс О'Нийл (1847–1920), прочут из САЩ с ролята си на граф Монте Кристо в адаптация, която е откупил и продуцира сам. „Дългият път...“ се развива в един-единствен ден, в семейната лятна вила в Ню Ингленд. Героите, тук носещи фамилията Тайроун, са свързани от искрена обич, но разяждани от вина, зависимости и разочарование, са обречени на нещастие. О'Нийл е разпоредил „тази пиеса за дълголетна мъка, написана с кръв и сълзи“ (5) да се издаде 25 години след смъртта му и никога да не се играе на сцена.

¹⁸ Проф. д-р Л. Костова в имейл до М. Боденска от 24.09.2024 г.

¹⁹ През 1975 г. в бр. 1, 6–9 на сп. „Театър“ са публикувани няколко глави от автобиографията на Ш. О'Кейси. Преводачът не е упоменат, но ако се съди по качеството на превода и бележките под линия, той/тя е бил добре запознат с ирландската драма, т. е. не е изключено да е Г. Павлов.

²⁰ По данни на племенницата на Г. Павлов В. Сиракова, предоставени за това изследване, данни от Библиотеката на НАТФИЗ и Националната библиотека.

Г. Павлов показва висок професионализъм и майсторско владение на българския език. Преводът му е произносим, без да е жертвана смисловата ярност към оригинала. Съхранени са различните идиолекти, например ню-йоркският жаргон на големия брат Джейми (Чотиа 1979: 159), „I heard him pull that touch of malaria stuff. He was stalling.“ („и го чух да разтяга локумите за маларията. Само шикалкави.“)

Малкият брат Едмънд, алтер егото на О'Нийл, с „дарба на поет“ – „the makings of a poet“, звучи така:

EDMUND: It was a great mistake, my being born a man, I would have been much more successful as a sea gull or a fish. As it is, I will always be a stranger who never feels at home, who does not really want and is not really wanted, who can never belong, who must always be a little in love with death! (157)

ЕДМЪНД: Голяма грешка, че съм се родил човек. Щях да успея повече в живота си, ако бях чайка или риба. А сега ще бъда вечно бездомен скитник, който не иска и когото не искат, без нищо в живота, неизбежно малко влюбен в смъртта. (190)

„Електра в черно“

Г. Павлов представя в България трилогията „Електра в черно“. Именно заради „поетическата искра“ и обещанието за бъдещи постижения, което личи в нея, О'Нийл получава Нобеловата награда за литература. О'Нийл „транскрибира“ античността и „Орестията“ на Есхил в Американския Юг по време на Гражданската война, като Съдбата е заместена от Фройд.

Формата и съдържанието на „Електра в черно“ са тема на хабилитационния труд на Г. Павлов. Той също така превежда трилогията. Съществуват два варианта на превода. „Електра в черно. Трагедия в три части. Превод от английски и сценична адаптация от Григор Павлов“, ръкопис от 1976 г., е запазен в личния архив на преводача. В Библиотеката на Съюза на артистите в България (САБ) е налична „съкратена“ версия (около една трета от другия ръкопис) от 50 страници, озаглавена „Електра в черно или Участта на Електра е траурът или Траурът подхожда на Електра“. Тя е направена по сценичната адаптация (и превод) на Г. Павлов, без да е посочено от кого.

Преводът е издържан, с вещина са предадени авторовият стил и различните пластове на пиесата, които Г. Павлов познава в най-малки нюанси. „Електра в черно“ отсъства в руския двутомник на О'Нийл от 1971 г. – който има „нормативен“ характер при подбора на заглавия у нас и също така нерядко е ползван като редакторски коректив, – като в предговора се казва, че макар и написана с неподправена поетическа сила, трилогията е далеч от животрептя-

щите въпроси на американското общество (Аникст 1971: 28)²¹. Съответно преводната адаптация се изразява в отстраняването на реплики и пасажии, повлияни от фройдистки теории. Съкратени са и песните, вплетени в сюжета, вкл. музикалната емблема на трилогията, моряшката трудова песен „Shenandoah“. Въпреки „обезопасяването“ на текста и зрителския интерес първата (и единствена) постановка на пиесата у нас на режисьора Л. Дековски през 1979 г. в ДТ Враца е сурово разкритикувана, вкл. в официоза „Работническо дело“ (Иванова 1980: 3).

„Луната на несретниците“²²

„Луната на несретниците“ (*A Moon for the Misbegotten*, 1943) е последната пиеса на О'Нийл. Тя е посветена на трагичната съдба на неговия брат Джейми, тук отново с фамилията Тайроун. Състраданието и трагизмът са балансирани от ирландски хумор, като особено известна е словесната престрелка между персонажа Фил Хоугън (именуван „Шонъси“ в „Дългият път на деня към нощта“) и наследника на „Стандард Ойл“ Стедман Хардър.

Преводът от 1976 г. е на **Иванка Стойкова Димитрова** (1920–2022). Като дете тя обиква театъра и той става нейна съдба. От 1945 г. работи в Народния театър, където изиграва над 200 роли. Комунистка-идеалистка, изтезавана в затворите, в студентските си години се запознава с неизвестния поет Н. Вапцаров (1909–1942) и от този ден започва „дружбата ни, която продължи до неговата смърт“ (Димитрова 1975–1983: 49–57). Съпруга е на Лъчезар Аврамов (1922–2003), потомствен комунист и един от строителите на социалистическа България.

Ив. Димитрова има голям принос в българския театър като откривателка, най-вече на западни пиеси, които издирва сама и превежда (Василева). През 1965 г. втората постановка на новооткрития „Театър 199“ е „Кой се страхува от Виржиния Улф“ от Е. Олби²³, като актрисата-основателка на театъра изпълнява ролята на Марта (Вандов 2015: 85).

Само един превод на Ив. Димитрова е издаден, „Котка върху горещ ламаринен покрив“ от Т. Уилямс. Той е отпечатан в програмата на първа постановка на пиесата у нас в Народния театър през 1982 г. Сред неиздадените ръкописи на актрисата-преводачка, част от които се съхраняват в Централния държавен архив (ЦДА), са още заглавия от Ф. Нот, У. Гибсън, М. Норман, Д. Стори и А. Уескър.

²¹ Трилогията е публикувана на руски под заглавието „Траур – участъ Електри“ през 1975 г. от изд. „Искусство“ в превод от английски на В. Алексиев под редакцията и с послеслов от В. Маликов.

²² Поставена като „Луна за несретници“ в Театър „София“ през 1976 г. от реж. Ст. Стайчев. Алтернативно заглавие е „Луната на прокълнатите“ (Т. Киров).

²³ В превод на Б. Винарова и Ю. Генов, сценическа редакция на Ст. Прохаскова и Ив. Димитрова.

„Луната на несретниците“ отговаря на основните изисквания за сценичност: текстът има ритъм, потърсен е разговорен вариант, не е бавен и обяснителен, лесно изговоряем е. Личи богат опит в сценичната реч. Няма съкращения и е работено методично, прецизно, самоуверено. Намерени са точни стилистично български еквиваленти, например „You’re two of a kind, and a bad kind“ („Вие двамата сте от един дол дренки.“)

Сред преводаческите находки са и „галеник на бога“ („a priest’s pet“), „да избяга от твоята каторга“ („to escape your slave-driving“), „грамадна, грозна мечана“ („a big ugly hulk“).

Но текстът би спечелил от редакторски прочит, за да се коригират смислови грешки от рода на „да вземеш влака“ („to get off the train“), „По-зле станях.“ („I’ve felt worse.“), „при университета Айви“ („at the Ivy university“) и др.

На места фразата е спъната поради „огледалния“ английски словоред: „За какво това магаре Майк ти проповядва?“ (What did that donkey, Mike, preach to you about?“), „О, млъкни, ще млъкнеш ли?“ („Och, shut up, will you?“).

Подобни „школски“ недостатъци липсват в другата драма от О’Нийл в превод на Ив. Димитрова.

„Душата на поета“

„Душата на поета“ (*A Touch of the Poet*, 1942) е единствената завършена и запазена (О’Нийл изгаря недовършените) пиеса от амбициозния цикъл „Самоограбилите се собственици“²⁴. В замислената сага от 11 пиеси О’Нийл е искал да проследи съдбата на две американски семейства от времената на първите заселници в продължение на сто и петдесет години.

Действието в „Душата на поета“, една от ранните пиеси от цикъла, се развива през 1828 г. в западнала кръчма до Бостън. Нейният собственик Корнелиус (Кон) Мелоди се е вкопчил в миналото си на офицер от Британската армия. Рецитира Байрон и язди породиста кобила, докато съпругата му Нора и дъщеря му Сара се трепят като робини. Амбициозната Сара се влюбва в богатия син Саймън Харфърд. Персонажът, вдъхновен от американския писател Х. Д. Торо (1817–1862), е потърсил усамотение в дървена хижа до едно езеро, за да може, в лоното на природата, да напише философска книга. Основните теми на пиесата са типични за О’Нийл: идентичността, загубата на илюзии и разрушителната природа на гордостта.

Фразата „A Touch of the Poet“ (английското заглавие) се среща и във „Великолепните дворци“, където е преведено като „искрата на поета“. Българското заглавие е идентично руското „Душа поета“ (превод Е. Голишева, Б. Изаков, 1971).

²⁴ Точният превод на заглавието на цикъла е „Разказ за собствениците, които се самоограбват“ (К. Славова). Алтернативно заглавие: „Сказание за самоограбилите се собственици“ (вероятно Г. Павлов).

„Душата на поета“ дебютира у нас през 1977 г. на сцената на Народния театър (НТ), като името на преводачката, „нар. артистка Иванка Димитрова“, е изписано на афиша²⁵. Съществуват две версии на превода. Едната, сценична, се пази в библиотеката на театъра, а пълният превод е в ЦДА.

Текстът е премислен, шлифован, с добра четивност и сценичност. Маркирана е простионародната реч, „Да люснем една чашка и да излизаме!“ (82).

Не липсват обаче неразбрани смислови елементи:

MALOY – The damned Yankee gentry won't let him come near them, and he considers the few Irish around here to be scum beneath his notice. (141)	МЕЛОЙ: Проклетите заможни янки не го допускат до себе си, а наоколо има твърде малко ирландци, на които той би обърнал внимание. (7)
--	--

Другаде смисълът е сгрешен, например „hear him shout against mob rule“ („той крещи срещу простите хорица“).

Ирландският акцент (Irish brogue), който О`Нийл използва като ключов маркер за характеризация, навсякъде е описан и предаден, макар и пестеливо.

Програмата на спектакъла започва с текст, озаглавен „За сагата „Самоограбилите се собственици“, който представя цикъла. Тя съдържа още „Жизнена и творческа хронология“ на Юджин О`Нийл (единствената налична на български), както и цитати от О`Нийл за театъра и драматургията. Без да са уточнени източниците, между по-идеологически правоверните въвеждащ и заключителни параграфи от други изказвания е включено „Веруюто на Юджин О`Нийл и причините да го изповядва“ – програмен текст от 1921 г., обобщаващ принципите, които ще го ръководят през цялата му кариера (Гелб 180). Съставител/преводач на текстовете в театралната програма е анонимен познавач на творчеството на О`Нийл – вероятно Г. Павлов. Още повече че в нея за пръв именно под това заглавие е спомената и „естествено свързаната“ с „Душата на поета“ пиеса от „Сагата“ „Великолепните дворци“ (*More Stately Mansions*, 1939). Не друг, а Г. Павлов кръщава така пиесата в превода си.

„Великолепните дворци“

Приживе О`Нийл не успява да приключи работата по „Великолепните дворци“, оцеляла по чудо недовършена творба. Редактираният от него текст със сценична продължителност около десет часа е съкратен от Карл Рагнар Гиров, директор на Шведския национален театър, където е и световната премиера на творбата през 1962 г. След това шведската версия е „обърната“ на английски, с дребни добавки, и е издадена през 1964 г (Галъп xi).

²⁵ Това е била по-скоро практиката още навремето, показва преглед на афишите на преводни постановки от въпросния сезон, както и двата предшествващи и двата следващи, предоставени от Архив на НТ.

Българският превод е отпечатан в „Репертоарна библиотека“ на ДО „Театър и музика“ към Комитета за култура през 1978 г. Име на преводач липсва, но в архива на Г. Павлов има екземпляр от него. Също така адаптиран превод на Г. Павлов (около две трети от ведомственото издание) е запазен в Библиотеката на САБ. Съпадението между двата варианта е пълно, което прави авторството на Г. Павлов неоспоримо.

Действието във „Великолепните дворци“ се развива през 1832–1842 в Масачузетс. Пиесата разказва за залеза на Харфърдови, богато и влиятелно, но раздирано от проблеми семейство. Заглавието е заимствано от стихотворението „The Chambered Nautilus“ от американския поет О. У. Холмс (1841–1935), метафора за растежа на човешката душа. Последният куплет започва с „Build thee more stately mansions, O my soul“ („Вдигни дворци великолепни, О, ти, човек, във бяга луд на времето!“). Куплетът е цитиран с ирония от Саймън Харфърд, който вече се е превърнал в безскрупулен бизнесмен.

Преводът отговаря на високи професионални критерии и въпросителните около него не са езикови. Макар да не е изрично отбелязано, и в „пълното“, отпечатано издание има съкращения на реплики на персонаж (банкера Бенджамин Тенърд) и сцена с участието му, а финалът е скъсен. Пропуснатата е Трета картина от Второ действие, изградена върху експерименталната техника на вътрешен диалог. „Премълчани“ са и реплики с подчертано фройдистки подтекст между Саймън и Сара на самия финал.

От 70-те години/началото на 80-те години на XX в. датират и още три неиздадени превода на трагедии от О`Нийл.

„Златото“

„Златото“ (*Gold*, 1920) е дългата версия на едноактната „пиеса на призраците“ „Където е поставен кръстът“ (*Where the Cross Is Made*). След коработрушение в Малайския архипелаг капитан Исая Бартлет и част от екипажа му извършват убийство, за да сложат ръка на скрито съкровище.

Преводът е на Кирил Станчев. Вероятно става дума за родения през 1941 г. драматург и режисьор Кирил Владимиров Станчев. Той е син на офицер и на възпитаничка на Роберт Колеж – Цариград, и владее няколко чужди езика. Превежда текстове за театър, вкл. Шекспир, от студентските си години (Гаврилова).

„Златото“ е (пре)преведена по първото издание на пиесата от 1921 г. През 1924 г. О`Нийл прави съществени промени. Именно първият вариант обаче е използван при руския превод „Золото“ в двутомника на Нийл, издаден от „Искусство“ през 1970 г. В българския ръкопис не е посочен изходен език, но не е изключено да е бил руският, особено ако съдим по някои по-нетрадиционни решения, които са твърде сходни. Например „the courage of desperation“ („с мужеством отчаяния“) е дори неправилно предадено като „мъжеството на отчаянието“. Макар да не е отбелязано, в превода са силно застъпени елементите на адаптация.

„Любов под брястовете“ / „Страсти под брястовете“ / „Желание под брястовете“²⁶

Най-популярната от пиесите на О'Нийл през 70-те години е **„Любов под брястовете“**. Превод на пиесата, позната още под заглавието **„Страсти под брястовете“**, е запазен в Библиотеката на САБ. Като преводач е назован Георги Данаилов, изходен език не е указан. Става дума за писателя Георги Христов Данаилов (1936–2017), който от 1976 г. е драматург на ДТ „Сълза и смях“, където пиесата е поставена с огромен успех през 1977 г.

Всъщност преводът от английски е бил на Г. Павлов, а Г. Данаилов е направил сценична адаптация, разказва Иринеи Константинов,²⁷ изпълнител на ролята на Ибън в постановката.

„Любов под брястовете“ е история, в която безскрупулната борба за пари и имот превръща човека в звяр. Творбата е и атака срещу пуританството, суровата осъждаща набожност, която тук е разгледана като корен на всяко зло, на емоционалното предателство. Действието се развива във ферма в Ню Ингленд през 1850 г. Престарелият Ефраим Кейбът,²⁸ два пъти овдовял, довежда във фермата си млада невеста, Аби. Между нея и сина му Ибън пламва забранена любов (Мортенсон 1957: 36).

Преводът всъщност е и адаптация. Липсват сцени (Четвърта картина, Първо действие), цели изречения във въвеждащите действията ремарки, също и ремарки към отделни реплики, които, от своя страна са, сбити. В първа картина от трето действие тон за веселбата на тържеството по случай раждането на сина, който Кейбът смята за свой дава The Fiddler (Цигуларя) – ролята му е еквивалентна на водача на хора от античната трагедия. В българския текст този персонаж е трансформиран в Певицата. Селският диалект от Ню Ингленд, силно застъпен в оригинала, е само загатнат.

Ключовите думи, с които О'Нийл индивидуализира персонажите (техника, заимствана от Ибсен), също не са отразени. Кейбът произнася пет пъти фразата „ripe on the bough“. Само веднъж тя е преведена като „узрял плод на клона“, в останалите случаи като „узрял“, „сзрял“ или изобщо липсва. Това не е маловажно, защото метафората има и Библейски привкус, а езикът на Стария Завет се е просмукал в съзнанието на набожния персонаж и е силно застъпен в речта му (Чотиа 1979: 81).

Трудно е да се определи еднозначно какъв е бил изходният език поради доста съвпадения с руския превод „Любовъ под вязами“ от двутомника на „Искусство“. Но безспорните му силни страни са неговата произносимост, богат и образен език, стилова издържаност.

²⁶ Това заглавие използва и Марин Сираков в анализа си на пиесата в своята монография за Ю. О'Нийл (Сираков 55–71).

²⁷ Иринеи Константинов в телефонен разговор с М. Боденска на 02.10.2024 г.

²⁸ Имената на персонажите са предавани и като Ефрем Кебът (Кабът), Абби и Айвън.

Съществува и още един прелюбопитен превод на текста, озаглавен „Желание под брястовете: игра в три части. Превел от оригинала К. Огнянов“.²⁹ Това е машинописен препис под индиго с тук-таме празни места за вероятно нечетливи думи. В заглавието „ЖЕЛАНИЕ“ е поправено с химикал на „ЛЮБОВ“, като със същия почерк е добавен „Инв. № 894/79“ (в неустановен каталог). В окомплектования и подвързан със зелен кадастрон екземпляр липсва стр. 32, а от стр. 34 има два броя. Макар поредността на номерацията да е иначе спазена, отсъства „Картина Първа от Част III“ – ключовата сцена с веселието, дирижирано от корифея-цигулар. Някои по-архаични думи и преводачески стратегии издават, че преводът е правен значително по-рано, вероятно в края на 30-те или през 40-те години: „игра“ вм. „пиеца“, „лица“ (вм. „действащи лица“), „отгде“ и др. The Fiddler е одомашнен като „гъдулар“. Името Simeon обаче е правилно транскрибирано като „Симеон“ (за разлика от погрешното „Саймън“, което се е наложило чрез превода на Г. Данаилов).

„К. Огнянов“ вероятно е бъдещият професор д-р Карл Огнянов (1916–1987), виден български акушер-гинеколог, включен в *Who's Who in Medicine* (1986). К. Огнянов е възпитаник от „класа на '36“ на Американския колеж в Симеоново. Има подчертани литературни интереси – автор е на множество стихове, разкази и театрални рецензии на български и английски език в „Рилски шепот“, секретар е на дружеството „Развитие“. Също така притежава подчертана театрална дарба и членува в драмсъстава (Огнянова 1992: 95–96). На младини се изявява като преводач. През 1937 г. „Т. Ф. Чипев“ издава „Веселите жени от Уйндзор“ в превод на К. Огнянов и братовчед му, бъдещият виден германист, теоретик на превода и Шекспиров преводач Любомир Огнянов-Ризор (1910–1987). На титулната страница е отбелязано, че двамата посвещават превода на своя чичо, колосът на българския театър Сава Огнянов (1876–1933). До 1946 г. същото издателство публикува още три превода на К. Огнянов, сред които „Последните авантюристи: игра в 3 д.“ от Дерек Патмор и Седрик Солтър.

К. Огнянов има подчертано пристрастие към О'Нийл. В тетрадка от колежа от 1935 г. е превел първите десетина страници от *Strange Interlude* под заглавието „Странен преход“ (Огнянов Учебна тетрадка 1–33). Също така е автор на най-пространната и задълбочена статия, която представя „новия Нобелов лауреат“, публикувана в седмичника „Литературен глас“ (09.12.1936) почти непосредствено след оповестяването на наградата (27.11.1936). През 1938 г. преди премиерата на „Анна Кристи“ в Народния театър ежедневникът „Слово“ отпечатва статията му за О'Нийл „Най-големият съвременен драма-

²⁹ Екземплярът бе предоставен по куриер на 09.10.2024 г. за целите на изследването от режисьора Душко Добрев (р. 1947), поставял драмата под заглавието „Страсти под брястовете“ в ДТ Велико Търново през 1988 г. Име на преводач не е отбелязано в афиша и програмата на спектакъла (изпратени от ДТ Велико Търново в имейл на 08.10.2024 г.) В телефонен разговор на 10.10.2024 г. Д. Добрев уточни, че е използвал свой превод и адаптация.

тург*“⁴. Както е уточнено със * под текста, авторът не само „познава основно творчеството на О’Нийл“, но и искрено му се възхищава и предрича, че „името на О’Нийл ще бъде вписано до името на неговия събрат отсам океана, Уилям Шекспир“ (Огнянов „Най-големият...“ 5).

Обръщаме особено внимание на варианта, озаглавен „Желание под брястовете“, тъй като това е пълен превод на цялата драма, който се отличава с високи художествени качества. Освен това не убягват и някои съвпадения между преводите на К. Огнянов и този на Г. Данаилов, като в следния пример:

Къщата е запазена, само цветът е повехнал. Стените са тъжно-сиви, а зеленината по кепенците избледняла. Два величави бряста се издигат от двете страни на къщата. (Г. Данаилов 3)	Къщата е запазена, само цветът е повяхнал. Стените са тъжно-сиви, а зеленината по кепенците е избледняла. Два величави бряста се издигат от двете страни на къщата. (К. Огнянов 1)	The house is in good condition but in need of paint. Its walls are a sickly grayish, the green of the shutters faded. Two enormous elms are on each side of the house. (318)
---	--	--

Следващите четири изречения също са предадени идентично. Сходствата навеждат на мисълта, че не е изключено Г. Данаилов да е имал достъп до интерпретацията на К. Огнянов. Ако е било така, то К. Огнянов, ревностният почитател на О’Нийл, макар и безименно, все пак е допринесъл за превода на тази и до сега най-успешна на българска почва негова творба.

Допускаме, че има и друг преводен вариант, по който драмата е поставена в ДТ Кюстендил, сезон 1976/77 г., от режисьора Светослав Атанасов. „Ибън“ там е „Айвън“, а сред останалите персонажи фигурира Музикант, а не Певицата (Театрална програма, разгъвка). Но усилията да бъде издирен този друг превод засега не дадоха резултат.

„Лед наш грядущий“

През 1983 г. е преведена и драмата „Лед наш грядущий“, смятана за едно от двете върхови постижения на О’Нийл. Преводът на Спас Николов се отличава с поетическа образност и вярност към духа на оригинала. Преводачът е обосновал избора на алегоричното заглавие в пространен текст, който позволява да надникнем в кухнята на един извънредно талантлив интерпретатор.

Спас Николов Николов (1943–1987) завършва английска филология в СУ през 1966 г. През 1970 г. става един от първите преподаватели в катедра „Английска филология“ на ВТУ, където преподава нова и най-нова английска литература (XIX–XX век), и американска литература до 1985 г. Във ВТУ С. Николов води и популярен кръжок по превод.

Автор е на предговори, помагала по превод, рецензии, студии и статии за преводаческото изкуство. Сред преводите му се открояват „Под вулкана“ от М. Лаури („Народна култура“ 1982, преиздаден от „Лист“ 2022), „Какаду“ от П. Уайт, „Избрани стихове“ от У. Блейк („Народна култура“ 1983), отличен с наградата за поезия на СПБ.

С. Николов е шекспиров преводач: в периода 1971–1981 г. превежда телевизионни постановки на най-известните трагедии на Шекспир (преводите са публикувани посмъртно). От непубликуваните му театрални преводи най-значимите са тези на „Хенри IV“, комедиите „Дванадесета нощ“, „Венецианският търговец“ и „Комедия от грешки“ от Шекспир; и „Волпоне“ от Бен Джонсън (телевизионни постановки), както и пиесата „Частен детектив“ от А. Шафър.

Има силно пристрастие към Дж. Джойс и е (съ)редактор на „Дъблинчани“ (съвместно с Н. Б. Попов) и „Портрет на художника като млад“ („Народна култура“, 1981). През последните месеци от живота си прави суров превод на половината от „Одисей“, поръчан от „Народна култура“. Ненадминат преводач на поезия е, като прави и обратен превод. По радиото са били излъчвани неговите преводи на английски на знакови творби като „Заточеници“, „Градушка“ и „Хайдушки песни“ от Яворов и „Борба“ от Хр. Ботев.

Действието в „Лед наш грядущий“ се развива през 1912 г. в пристанищната кръчма на Хари Хоуп в Ню Йорк. Там в дружеско разбирателство виреят дванадесет пияници, пансионери в стаи над заведението. Те се залъгват с празни мечти, с „бълнуване“ за Светлото утре. Очакват появата на търговския пътник Теодор Хикман (Хики) за поредния му запой. Представени са всички значими институции (политиката, полицията, законът, пресата, развлеченията, войската, академичният свят) и широка палитра от националности. Тоест това е минимодел на Света и на Човечеството. Таванът на долнопробната кръчма на Хари Хоуп – макар и скрит от О’Нийл под слой паяжини, – е сводът на Сикстинската капела (Куинтеро 151).

В „Лед наш грядущий“ О’Нийл осъществява идеята си да напише пиеса, използвайки музикалната форма на симфония или соната. Това изпълва текста със силно емоционално въздействие, което се гради и върху речта на персонажите. О’Нийл е за всички персонажи индивидуални идиолекти и социолекти. Нужна е голяма креативност при речевите характеристики. В лицето С. Николов „Лед наш грядущий“ е намерил подходящия преводач.

За него „новата интерпретация е спонтанен изблик, тя е поетичното внушение на оригинала, изляло се на новия език“. С. Николов има живо чувство за стихията на разговорната реч, чувства отлично различните стилове и цената на думата в тях (Любенов 1989: 217–219), както личи в примера по-долу:

HICKY – I didn't fall for the religious bunk. Listening to my old man whooping up hell fire and scaring those Hoosier suckers into shelling out their dough only handed me a laugh [...] (195)	ХИКИ: Не си падах по разните му религиозни галиматии. Вътре в мен си умирах от смях, като слушах как моят старец сипе огън и жупел от амвона, а рибоците от фермите се ръсят в дискаса. (179)
--	---

Оригиналът е предаден без никакви съкращения и намеси. Единствената волност, която си е позволил Николов, е при идеологически обогатена лексика, например *proletarian*, *proletariat* са заместени с „низвергнатите“ или „низвергнат“ (Боденска, под печат).

„Лед наш грядущий“ е талантлива интерпретация, която майсторски пресъздава едно от върховете постижения на О'Нийл.

След 1983 г. рецепцията на нови заглавия от О'Нийл е в застой. През 1994 г. е поставена „Отвъд хоризонта“ в Театър „София“ в превод на режисьора Ст. Стайчев. Единственото друго заглавие, представено оттогава, е едноактната пиеса „Преди закуска“, (повлияна от „По-силната“ на О. Стриндберг) от режисьорката Цветелина Младенова в софийски театри. През май 2023 г. в ДТ Търговище е поставена „Страст под брястовете“ по пиесата на Юджийн О'Нийл, „театрален уестърн“ в адаптация на режисьора Денислав Янев. Тези режисьорски преводи/адаптации останаха извън настоящото изследване. Пиеси от О'Нийл у нас не са издавани, нито преиздавани, от 1971 г.

През целия си творчески път О'Нийл безкомпромисно експериментира с драматургическата форма и се стреми да усъвършенства стила и изразните си средства. Въвежда на сцената вътрешния монолог и потока на съзнанието („Странна интерлюдия“), използва маски („Великият бог Браун“), експресионистични звукови и визуални средства като ключ към психологическата характеристика на персонажа („Императорът Джоунс“ / *Emperor Jones*, 1920), контрапунктни дуели („Вси божи чеда имат криле“³⁰ / *All God's Chillun Got Wings*, 1923). Тези и други значими негови творби остават непреведени и непоставяни у нас и до днес. Въпреки смелите си търсения О'Нийл обаче изследва едни и същи теми, и четенето на драмите му дава възможност да проследим развитието на неговия голям талант. О'Нийл „постепенно постига един изцяло драматичен език. Безспорно неговите ритми са тези на прозата, но проза, която е сложна, деликатна и непреводима по своему, като поезията“ (Чотиа 1979: 91). Трите му творби, издадени у нас в далечното минало, са понастоящем биб-

³⁰ Заглавието е дадено от Л. Голдман. Алтернативни надсловни са „Всички божи деца имат крила“ (Т. Киров) и „Всички деца на господата имат криле“ (вероятно Г. Павлов), „Всички Божи деца са крилати“ (В. Иванов) и „Всички божи чада имат крила“ (М. Сираков).

лиографска рядкост. Преводите, по които са поставяни пиесите му, са трудно достъпни и с малки изключения, поради причини от различно естество, не удовлетворяват критериите за издаден в книга текст.

О'Нийл е първият и все още единствен американски драматург, носител на Нобеловата награда за литература и четирикратно отличен с „Пулицър“³¹. Истински „драматически поет“, той пише и за зрителя, и за читателя. Например ремарките му като език и стил далеч надхвърлят практическите нужди на сцената (Тьорнквист 2004: 26). Но и до днес, сто години след като той за пръв път покорява „Бродуей“, творчеството му остава предимно недостъпно за българския читател.

Библиография

- Аникст 1971:** Аникст, А. Юджин О'Нил. – В: *Юджин О'Нил. Пьеси в двух томах*. Съставител и автор на студия А. Аникст, Искусство, превод от английски: Е. Корнилов, сс. 5–40.
- Бенсусан 1933:** Бенсусан, Раф. Анна Кристи. – В: *Летопис – седмичник за литература, изкуство, филм, наука и обществен живот*, № 7/4 февр., с. 2.
- Флойд 1992:** Бляк, Флойд. *Американският колеж в София*, УИ „Св. Климент Охридски“.
- Богард 1967:** Bogard, Travis. An Introduction. – In: *The Later Plays of Eugene O'Neill*. Edited by Travis Bogard, The Modern Library New York.
- Богард 1993:** Bogard, Travis. *The Eugene O'Neill Songbook*, MMB Music, с. 240.
- Боденска:** Боденска, Меглена. Преводаческият Еверест *The Iceman Cometh* от Юджин О'Нийл и покоряването му от Спас Николов. – В: *Преводачът се ражда, но и изгражда. Сборник в памет на Спас Николов*, ред. Людмила Костова, УИ „Св. св. Кирил и Методий“ (под печат).
- „Бор“ 1934:** *The Bor Yearbook. College Journal*. Published by the Students of A. C. S., ЦДА ф. 1902К, оп. 1, а.е. 6.
- „Бор“ 1936:** *The Bor Yearbook. College Journal*. Published by the Students of A. C. S., ЦДА ф. 1902К, оп. 1, а.е. 7.
- Вандов 2015:** Вандов, Никола. *Летопис (юни 1965–май 2015) на Театър 199 „Валентин Стойчев“*, Театър 199 „Валентин Стойчев“.
- Василева:** Василева, Красимира. „Народен театър „Иван Вазов“, „Кът на театроведа“. – В: електронно списание за театър и драматургия *TeatralNow*, без дата, <https://sites.google.com/site/teatralnow/%D0%BA%D1%8A%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B0>.
- Гаврилова 2011:** Гаврилова, Станислава. 70-годишният драматург Кирил Станчев: Парцалев умря и пиесата ми пропадна. – В *Блиц*, 01 юли 2011, <https://blitz.bg/article/25576>.

³¹ Четвъртата награда О'Нийл получава посмъртно за „Дългият път на деня към нощта“ през 1957 г.

- Галъп 1979:** Gallup, Donald. "Prefatory Note". – In: O'Neill, Eugene. *More Stately Mansions*. Shortened from the author's partly revised script by Karl Ragnar Gierow and edited by Donald Gallup. New Haven and London: Yale UP, vii–xii.
- Гелб, Артър и Гелб, Барбара 2016:** Gelb, Arthur and Gelb, Barbara. *By Women Possessed: A Life of Eugene O'Neill*. Marian Wood Books/Putnam.
- Генов 1936:** Генов, Ю. Юджин О'Нил – носителът на Нобелова премия за 1936 г. – В: в-к „Нова камбана“, I, № 161, с. 4.
- Гергицов 2014:** Гергицов, Крум. *Летопис на Драматичен театър „Сава Огнянов“ – Русе (септември 1907 г. – юни 2014 г.)*, Парнас.
- Голдман 1937:** Голдман, Лазар. Юджин О'Нил. – В *Човекът на милионите: драма в три действия*, превел от първообраза: Лазар Голдман, изд. „Т.Ф. Чипев“, страниците на предговора са без номерация.
- Гърчев 1938:** Гърчев, Иван. Българската реч в Народния театър. На какъв език говорят артистите в „Анна Кристи“. – В: *Днес*, III, 14.12.1938, бр. 864, с. 8.
- Даулинг 2009:** Dowling, Robert M. *Critical Companion of Eugene O'Neill. A Literary Reference to His Life and Work*, Facts On File, Inc.
- Дей 1958:** Day, Cyrus. The Iceman and the Bridegroom: Some Observations on the Death of O'Neills Salesman. – In: *Modern Drama*, 1:2, pp. 3–9.
- Димитрова:** Димитрова, Иванка. *Спомени от Иванка Димитрова за живота ѝ, за първите ѝ изяви в детските години и за цялостното ѝ творчество*, пригл. дата май 1975, авг. 1983, ЦДА ф. 2088К, оп. 1, а.е. 1, 36 листа, л. 36.
- Жекова 2021:** Жекова, Анриета. Закъснели рози за Лазар Голдман. – В: в-к „Литературен вестник“, бр. 23/2021, сс. 12–13.
- Иванов 1939:** Иванов, Вичо. Юджин О'Нил и неговото творчество. – В: *Литературен глас*, бр. 417, 11.09.1939, сс. 3–5.
- Иванова 1980:** Иванова, Ана. По-дръзновени творчески цели. – В: *Работническо дело*, София, бр. 37, 7.2.1980, с. 3.
- Игнатова 1995:** Игнатова, Дороти. Театър 199“ забрави създателката си. – В: *Новини плюс*, София, 30 септември–6 октомври 1995 г., с. 21.
- Каракашев 1970:** Каракашев, Владимир. Юджин О'Нийл отново на наша сцена. – В: *сп. Пламък*, бр. 11/1970, сс. 94–95.
- Киров 1968:** Киров, Тодор. Юджин О'Нийл (1888–1953). – В: *сп. Театър*, бр. 2/1968, сс. 46–51.
- Костов 1977:** Костов, Кирил. „Черните невесты“ от Григор Павлов – Един млад театър търси своя облик, реж. Любомир Дековски, Софийски окръжен театър – Ботевград, *сп. Театър*, бр. 1/1977, сс. 33–34.
- Котев и Котева 2003:** Котев, Николай; Котева, Аврора. *Британското разузнаване в България 1939–1945*, Военно издателство, 2. доп. изд.
- [Кратка бележка за постановката на „Анна Кристи“ в Общински театър – Русе], *Летопис*, № /29 ян. 1933, с. 1.
- Куинтеро 1988:** Quintero, José. *If You Don't Dance They Beat You*, St. Martin's Press.
- Лилиев 1933:** Лилиев, Николай. Предговор. – В: Карол, Луис. *Алиса в страната на чудесата*, Т. Ф. Чипев, без номерация.
- Любенов 1989:** Любенов, Любен. Спас. – В: рубриката „Майстори на превода“, *сп. Панорама*, бр. 2/1989, сс. 216–219.

- Мортенсон 1957:** Mårtensson, Sigvard. *Eugene O'Neill's dramatik*. Handbok till radioteaterns huvudserie, spelåret 1957/58, *Radiotjänst*.
- Наков 1937:** Након, Борис. Човекът на милионите: драма от Юджин О'Нил. – В: рубрика „Между книгите и списанията“, в. *Лит. глас*, бр. 363, 13.10.1937, с. 7.
- Огнянова 1992:** Огнянова, Ангелина Гр. *Дневник за Карл: памет за проф. д-р Карл Огнянов*. Зодиак – ВН.
- Огнянов:** Огнянов, Карл. *Учебна тетрадка на Карл Огнянов в Американския колеж в Симеоново със записки по физика, математика и литература*, ЦДА ф. 1902К, оп. 1, а.е. 10, л. 1–33 л. и гр.
- Огнянов 1936:** Огнянов, Карл. Новият Нобелов лауреат. – В: *Литературен глас*, бр. 332, 09.12.1936, сс. 3–4.
- Огнянов 1938:** Огнянов, Карл. Най-големият съвременен драматург* – В: *Слово*, бр. 4904/12.11.1938, с. 5.
- О'Нийл:** О'Нийл, Юджин. *Златото. Трагедия в четири действия*. Библиотеката на САБ, 77 машинописни страници, недатиран. Превод: Кирил Станчев.
- О'Нийл:** О'Нийл, Юджин. *Великолепните дворци*. Адаптация и превод от английски Григор Павлов, Библиотека на Съюза на артистите в България (САБ), недатиран, 83 машинописни страници.
- О'Нийл:** О'Нийл, Юджин. *Електра в черно или Участиа на Електра е траурът или Траурът подхожда на Електра*. По сценична адаптация /и превод/ на Григор Павлов. С ръкописен надпис: „Екземплярът е получен от Николай Поляков“. Библиотеката на САБ, 50 машинописни страници, недатиран.
- О'Нийл:** О'Нийл, Юджин. *Душата на поета*. Постановка на НТ „Иван Вазов“. Превела от английски Иванка Димитрова, ЦДА, ф. 2088К, оп. 1, а.е. 31, пригл. дата 1977, 116 листа.
- О'Нийл:** О'Нийл, Юджин. *Любов под брястовете. Пиеса в три части*. Библиотека на САБ, 64 машинописни страници, недатиран. Превод: Георги Данаилов.
- О'Нийл 2014:** O'Neill, Eugene. *Long Day's Journey Into Night*, Critical Edition, edited by William Davies King, Yale UP/New Haven & London.
- О'Нийл 1920:** O'Neill, Eugene. *Gold: a play in four acts*. Boni and Liveright.
- О'Нийл 2020:** O'Neill, Eugene. *The Iceman Cometh*, Critical Edition, edited by William Davies King, Yale UP/New Haven & London.
- О'Нийл 1921:** O'Neill, Eugene. Eugene O'Neill's Credo and His Reasons for His Faith. – In: *New York Tribune*, 13 February 1921, Part III, p. 1, 6.
- О'Нил 1937:** О'Нил, Юджин. *Отвъд хоризонта*. Драма в три действия от Юджин О'Нил, носител на Нобеловата премия за 1936 г., Библиотека на Народен театър „Иван Вазов“, 146 машинописни страници, превод Юлий Генов.
- О'Нил 1937:** О'Нил, Юджин. *Човекът на милионите: драма в три действия*, изд. „Т. Ф. Чипев“, превел от първообраза: Лазар Голдман.
- О'Нил 1938:** О'Нил, Юджин. *Ана Кристи*. Драма в четири действия от Юджин О'Нил, лауреат на Нобеловата премия, превел от оригинала Юлий Генов, Библиотека на Народен театър „Иван Вазов“, 158 машинописни страници.
- О'Нийл 1963:** О'Нийл, Юджин. Китова мас. – В: *Преводни едноактни пиеси*, година седма, книга шеста, Библиотека „Театрална самодейност“, ДИ „Наука и изкуство“, превод: Мария Громова, сс. 26–39.

- О'Нийл 1967:** O'Neill, Eugene. A Moon for the Misbegotten. – In: *The Later Plays of Eugene O'Neill*. Edited by Bogard, Travis. Modern Library College Editions by Random House, pp. 295–409.
- О'Нийл 1967:** O'Neill, Eugene. A Touch of the Poet. – In: *The Later Plays of Eugene O'Neill*. Edited by Bogard, Travis. Modern Library College Editions by Random House, pp. 133–258.
- О'Нийл 1967:** O'Neill, Eugene. *The Later Plays of Eugene O'Neill*. Edited by Bogard, Travis. Modern Library College Editions by Random House.
- О'Нийл 1971:** О'Нийл, Юджин. *Дългият път на деня към нощта*, изд. „Народна култура“, превод от английски и послеслов Григор Павлов, превод на стиховете Александър Шурбанов, редактор Красимира Тодорова.
- О'Нийл 1971:** О'Нийл, Юджин. Золото. Пьеса в четирех действия. – В: *Юджин О'Нийл. Пьеси в двух томах*. Съставител и автор на студия А. Аникст, Искусство, превод от английски: Е. Корнилов, сс. 154–241.
- О'Нийл 1976:** О'Нийл, Юджин. *Електра в черно. Трагедия в три части*. Превод от английски и сценична адаптация от Григор Павлов, 167 машинописни страници, личен архив на преводача.
- О'Нийл 1976:** О'Нийл, Юджин. *Луната на несретниците*. Пиеса в четири действия. Само за служебно ползване. София, Библиотека на САБ, 165 машинописни страници. Превод от английски: Иванка Димитрова.
- О'Нийл 1978:** О'Нийл, Юджин. *Великолепните дворци*. Номер 32, Репертоарна библиотека, ДО „Театър и музика“, 125 с., не е отбелязан преводач.
- О'Нийл 1979:** О'Нийл, Юджин. *Желание под брястовете: игра в три части*. Превел от оригинала К. Огнянов. Инв. № 894/79, 65 машинописни страници. Архив на Душко Добрев.
- О'Нийл 1979:** O'Neill, Eugene. *More Stately Mansions*. Shortened from the author's partly revised script by Karl Ragnar Gierow and edited by Donald Gallup. New Haven and London: Yale UP.
- О'Нийл 1983:** О'Нийл, Юджин. *Лед на наш грядущий*. Библиотеката на САБ, 203 машинописни страници. Превод от английски Спас Николов.
- О'Нийл 1986:** О'Нийл, Юджин. *Явява се разносвачът на лед*. Сценична редакция – Пламен Марков, 83 машинописни страници, Архив на Театър Българска армия.
- О'Нийл 1988:** O'Neill, Eugene. Ile. – In: *O'Neill, Eugene. Complete Plays 1913–1920*. Notes and Text Selection by Bogard, Travis. The Library of America Editions, pp. 489–506.
- О'Нийл 1988:** O'Neill, Eugene. Desire Under the Elms: a Play in Three Acts. – In: *O'Neill, Eugene. Complete Plays 1920–1931*. Notes and Text Selection by Bogard, Travis. The Library of America Editions, pp. 318–378.
- О'Нийл 1988:** O'Neill, Eugene. Marco Millions. – In: *O'Neill, Eugene. Complete Plays 1920–1931*. Notes and Text Selection by Bogard, Travis. The Library of America Editions, pp. 379–469.
- Павлов 1976:** Павлов, Григор. Structure and Meaning in Eugene O'Neill's "Morning Becomes Electra" / Форма и съдържание на трилогията „Електра в черно“ от Юджин О'Нийл. – В: В. Филипов (ред.). *Годишник на Софийския университет*, Факултет по западни филологии, Година LXVIII, 1, сс. 215–285.

- Павлов 1976:** Павлов, Григор. *Черните невесты*. Ръкопис, ЦДА ф. 2088К, оп. 1, а.е. 71, 91 листа.
- Петков 2015:** Петков, Никола. Писатели – приятели, SKIF с книга и филм, 10 май 2022, <https://skif.bg/index.php/knigi/avtora-avtora/10912-pisатели-priyateli>.
- Пипева 2000:** Пипева, Мария. Детска литература. – В: *Преводна рецепция на Европейската литература в България в 8 тома. Английска литература, Т. I*, съставители Александър Шурбанов и Владимир Трендафилов, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, сс. 207–221.
- Попилиев 2004:** Попилиев, Ромео. Народният театър 1918–1944 година. – В: Стефанов, Васил, Виолета Дечева, Кристина Тошева, Ромео Попилиев. *100 години Народен театър*. Изд. „Дамян Яков“.
- Сираков 1974:** Сираков, Марин. *Юджин О'Нийл*, Селскостопанска академия „Г. Димитров“, Катедра „Чужди езици“.
- Славова 2014:** Славова, Корнелия. *Американската драма на българска сцена: театърът като превод на култура*, Полис.
- Театрална програма на О'Нийл, Юджин:** *Анна Кристи*, Народен театър, сезон 1938–1939, Архив, 16 с.
- Театрална програма на О'Нийл, Юджин:** *Любов под брястовете*, Драматичен театър „Крум Кюляков“, носител на орден „Червено знаме на труда“, сезон 1976/77, Архив на ДТ Кюстендил, 8 с.
- Театрална програма на О'Нийл, Юджин 1978:** *Душата на поета*, Народен театър „Иван Вазов“, Архив, 10 с.
- Стефанов 2015:** Стефанов, Васил (проф. д-р), Театър 199 от едно от петдесет. – В: „Летопис“ (юни 1965–май 2015) на Театър 199 „Валентин Стойчев“, Театър 199 „Валентин Стойчев“, сс. 13–77.
- Стефанов 1937:** Стефанов, Стефан. Отвъд хоризонта. – В: *Литературен глас*, IX, бр. 355, 19.5.1937, с. 6.
- Тьорнквист 2004:** Törnqvist, Egil. *A Playwright's Theatre*, McFarland.
- Т. К. 1937:** За превода на „Отвъд хоризонта“. – В: *Литературен глас*, IX, бр. 355, 19.5.1937, с. 5.
- Тонев 2019:** Тонев, Кирил. Една пречупена съдба. – В: *Либерален преглед*, 16 ноември 2019 г., <https://librev.com/index.php/discussion/bulgaria/3648-kiril-tonev-edna-prechupena-sadba#!/ccomment-comment=24361>
- Трендафилов 2000:** Трендафилов, Владимир. Популярна литература. – В: *Преводна рецепция на Европейската литература в България в 8 тома. Английска литература, Т. I*, съставители Александър Шурбанов и Владимир Трендафилов, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, сс. 315–325.
- Христов 1939:** Христов, Кирил. Кой проваля българската драма? – В: *Литературен глас*, № 452, сс. 1–3.
- Христов 1939:** Христов, Кирил. „Произволите в Народния театър. Възмущението на най-големия български поет. Борба за защита на нашия език. Писатели и режисьори. Кой създава и кой руши бълг. драма? Кой проваля българската драма? Статия втора от Кирил Христов.“, в. *Лит. глас*, № 453, 1939, с. 1–3
- Чинков 2001:** Чинков, П. К. *Сега ще чуете нашия коментатор*. Записки, съставители Ива Бурилкова и Цочо Билярски, изд. „Синева“.

Чотиа 1979: Chothia, Jean. *Forging a Language. A Study of the Plays of Eugene O'Neill*, Cambridge UP.

Генов: Генов, Юлий Георгиев. CONOR.BG – Нормативна база данни за имена на автори (лица и колективни органи).

Шурбанов и Трендафилов 2000: Шурбанов, Александър и Владимир Трендафилов. Въведение. – В: *Преводна рецепция на Европейската литература в България в 8 тома. Английска литература, Т. 1*, съставители Александър Шурбанов и Владимир Трендафилов, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, сс. 5–10.